

DRUŠTVENA PODLOGA UPOTREBE HRVATSKOG KAJKAVSKOG JEZIKA U PRVOJ POLOVICI XIX. STOLJEĆA

Osnovno obilježje društveno-jezičnog stanja dopreporodnog i prepородnog doba u užoj Hrvatskoj je polilingvizam društva, u kojem su se hrvatsko-kajkavski, latinski i njemački jezik — a nakon 1835. godine i novoštokavski »ilirski« jezik — razlikovali po statusu i po funkciji. Njihova individualna upotreba bila je društveno određena: uglavnom možemo reći da su puk i purgarstvo govorili kajkavski, građanin se je služio njemačkim jezikom, a latinski je bio jezik školovane inteligencije i staleške »nacije«. ¹ Latinski jezik upotrebljavao se je u srednjoškolskoj i višeškolskoj nastavi sve do četrdeset-osme, ali otkad se je raspala »respublica litteraria in Hungaria« čiji su »građani« bili još Krčelić i Baričević propao je i latinizam u znanostima. ² On je bio ograničavan sve više na pravne i bogoslovne predmete i klasičnu filologiju, dok je napose u prirodoslovnim i matematičkim znanostima njemački jezik postajao sve važniji.

Od kraja XVIII. stoljeća u društveni život gradova i bogatijeg plemstva sve više se je ukorijenjavao njemački jezik. Vanjski oblik Zagreba i Varaždina tako se je ponijemčio da je stranac mogao misliti da se nalazi u njemačkom gradu. ³ Razloga za to bilo je više: razlikovanje od jezika »prostoga puka«, modna orijentacija prema Beču, uloga vojništva u gradskom »gselsaftu«, pokretnost obrtničkog i trgovačkog sloja na čitavom području monarhije. Njemački jezik je bio sredstvo nadregionalne komunikacije. Hrvatski kajkavski koine bio je inače ograničen na tri hrvatske županije, Međumurje i kajkavske Hrvate u Ugarskoj, ali je bio razumljiv i Slovencima hrvatsko-slovenskoga pograničnog područja.

Do početka ilirskog pokreta hrvatski kajkavski jezik vršio je funkciju regionalnoga književnog jezika triju hrvatskih županija koji »sam po sebi nije bio lošiji od štokavštine«. ⁴ U svakom slučaju nije istina da je »za Gajem u jedan mah pošao čitav hrvatski narod« ⁵ nego je bilo dosta sukoba oko uvođenja

¹ Usp. W. Kessler, *Lesebarrieren. Buch und Leser in Kroatien vom Ende des 18. bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert, Berlin, 1977, str. 322 i sl.

² W. Kessler, »Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und nationaler Wiedergeburt«, *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, Frankfurt a. M., XVI, 1976—1977, 476—477.

³ L. Ebner, *Historisch statistisch topographische Beschreibung der königl. Freystadt Varasdin*, Varasdin, 1827, 99. M. Krešić, *Autobiografija*, Zagreb, 1898, 12. V. Deželić, *Iz njemačkoga Zagreba*, Zagreb, 1902.

⁴ D. Brozović, *Standardni jezik*, Zagreb 1970, 120.

⁵ M. Živančević, »Ilirizam«, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb, 1975, 15.

»organičnog« pravopisa i novoštokavskog književnog jezika.⁶ Najbolja suvremena analiza društvenog i gospodarskog stanja građanske Hrvatske, t. j. onoga područja gdje je kajkavština po ratio educationis 1777. god. bila »lingua patriae«, ostavio nam je Imbro Ignjatijević Tkalac u izvještaju zagrebačke trgovačke komore 1853. godine. Prema Tkalcu stanovništvo je jasno razdijeljeno u dvije skupine, gradsko i seljačko stanovništvo koje živi sasvim različitim načinom: »Beide Teile der Bevölkerung sind mehr als irgendwo verschieden. [...] Die ländliche Bevölkerung lebt größtenteils nach alter nationaler Sitte. Ihre gesellschaftliche Verfassung ist meist noch patriarchalisch: Die Familien leben ungeteilt in einem Hause ohne persönliches Eigentum«. ⁷ Ove su seljačke mase — oko devedeset posto čitavog stanovništva — bile kao istodobno i puk u mnogim pokrajinama predmatovske srednje Evrope »Volk vor der Schrift«, ⁸ narod bez pismenosti.

Ovaj »narod« u užoj Hrvatskoj govorio je svojim materinskim hrvatsko-kajkavskim jezikom i bio je nosilac usmene tradicije narodnog jezika u ono doba kad su inteligencija i građanstvo živjeli u inojezičnoj kulturnoj sredini. Za »narod« su štampali knjige »horvatskim jezikom« dok nacija još nije sanjala o »narodnom preporodu«. ⁹ Produktivni latinsko-kajkavski bilingvizam Ritter-Vitezovića i Krčelića nije našao sljedbenike, i tužba Mikloušića i Štoosa, da nema dovoljan broj domorodnih »Horvatov« ¹⁰ činila se je opravdanom. Ekonomska zaostalost sprečavala je alfabetiziranje seljačkog, uglavnom kmetskog puka, a s druge strane naučni predmeti pučke škole kmetu uglavnom nisu bili potrebni za život. ¹¹ Važna zapreka pučkom obrazovanju bili su uz to siromaštvo i oskudna plaća nastavnika u građanskoj Hrvatskoj. ¹² U popisima pretplatnika prve polovice XIX. stoljeća nema ni jednoga nastavnika iz triju hrvatskih županija, dok je u Vojnoj krajini priličan broj nastavnika i školskih pomoćnika bio pretplaćen na knjige. ¹³

Seljaštvo nije bilo duševno mrtvo nego je u svojim prilikama izgrađivalo jezik za svoje potrebe. Pismenost seljaku uglavnom nije bila potrebna, i ako je seljačka porodica posjedovala knjigu, vjerojatno je to bio molitvenik. Praktični priručnici za gospodarstvo kojih ima nakon 1770. godine i u Hrvatskoj priličan broj nisu bili pomoćne knjige za samog seljaka, nego su služili kao instrukcije i pomoć svećenicima, vlastelinskim provizorima i svima onima

⁶ Usp. O Šojat, »Pregled starije hrvatskokajkavske književnosti od njezinih početaka do polovine 19. stoljeća i jezičnografska borba uoči i za vrijeme ilirizma«, *Kaj*, VIII, 1975, 9/10, str. 39 i sl. Z. Vince, »O nekim pitanjima hrvatskog književnog jezika u doba ilirizma« *Forum*, XXVIII, JAZU, 1974, 266 i sl.

⁷ *Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien (. . .) während des Jahres 1852*, Agram, 1853, S. 9.

⁸ R. Engelsing, *Analphabetentum und Lektüre*, Stuttgart, 1973, 62, 68.

⁹ Sličnu situaciju u Češkoj opisuje F. Vodička, *Struktura vývoje*, Praha, 1969, 55 i sl.

¹⁰ T. Mikloušić, *Izbor dugovđnyh vszakoverstnĕh*, Zagreb, 1821, 3. P. Štoos, *Nut! novo leto!* Zagreb, 1830. Usp.: Kessler, *Buchproduktion*, 387.

¹¹ Lj. Vukotinović, *Nĕšto o školah pučkih*, Zagreb, 1844, 23. F. Žerjavić, »Kako bi valjalo narodne škole ustrojiti i urediti«, *Obći zagrebački kolendar*, I, 1846, 56 i sl. Usp. R. Schenda, *Volk ohne Buch*, Frankfurt a. M., 1970, 76.

¹² Vukotinović *ibid.*

¹³ Kessler, *Lesebarrieren*, 331.

koji su imali pristup puku.¹⁴ Optimizam prosvjetiteljstva da se na ovaj način može poboljšati produktivnost gospodarstva bio je bezuspješan kako nam svjedoči Nikola Škrlec-Lomnički koji navodi u svom izvještaju ugarskom saboru 1791. godine da samo praktički primjer, a ne predavanje može promijeniti ekonomski mentalitet seljaštva.¹⁵ Od pravnih propisa i zakonskih članaka prevedeni su bili samo oni koji se tiču direktno seljaka.

Kajkavština se nije oslanjala samo na kmetove i seljačko plemstvo nego je ona bila i jezikom »purgara« slobodnih gradova i trgovišta. Uglavnom su to bili »hrvatski« obrtnici i sitničari koji su se osim zanatstvom često bavili i poljoprivredom.¹⁶ Živjeli su svojim mirnim malograđanskim životom bez većih promjena i inicijativa, a od tridesetih godina XIX. stoljeća »Zagrebački kalendar« upozoravao je svoje malograđanske čitaoce na opasnosti mode:

»Dok su mlajše sve zameču,
Gospon koj ni, njega neču.
Meštra vzeti, sad ni moda,
Meštarskog akprem su rodu;
Gnädig vsaka hoče biti
Frau von, v-geselšaft, na Bál iti.«¹⁷

Seljakinja nije imala ove brige. Čini se da su se i kajkavske revolucionarne pjesme s kraja XVIII. stoljeća više obraćale purgarstvu nego seljaku, iako su one bile direktno njemu upućivane.¹⁸

Imamo dosta podataka da je pismena kajkavština do četrdesetih godina XIX. vijeka bila u svakidašnjoj upotrebi i u gradovima. Žestoka borba iliraca protiv kajkavskoga književnog jezika dokazuje da je kajkavština imala velik broj pristaša u građanstvu i u plemstvu, jer inače takva polemika ne bi bila potrebna. Sulek je 1844. preporučio i ljubiteljima »zagrebačkoga podnarečja« ilirski pokret: »Prije osam godina jedva da se tko usudio u Zagrebu na ulici horvatski govoriti, jer se je imao bojati, da će ga tko pogarditi oli izsmijati, à sada se zaisto nitko više nestidi, dapače se ponosi time, što horvatski znade; sad se već na saborih i spravištih toli dāržavnih toli varmedjskih javno horvatski govori. Tako će bit i u buduće: kod kuće će svaki govorit, kak mu se dopada, a knjige će pisati u onom jeziku, u kojem veća stran ilirskoga naroda govori.«¹⁹

¹⁴ Kessler, *Buchproduktion*, 383—385, 482—484.

¹⁵ N. Škerlec, *Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii*, Posonii 1826, 3, 9 i sl. Usp. W. Kessler, *Der Bauer als Ziel politischer Agitation*, »Zwei kroatisch-kajkavische Revolutionslieder aus dem ausgehenden 18. Jahrhundert, Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts«, Köln, Wien, 1973, 226.

¹⁶ Usp. R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1951, 48. Lj. Vukotinović, »Razmatranje o stanju naših žiteljah u obziru gospodarskom«, *Gospodarski list*, IV, 1856, 25.

¹⁷ *Zagrebečki kalendar za godinu 1844*, Zagreb b. g. cit. prema Kessler, *Buchproduktion*, 485.

¹⁸ Kessler, *Der Bauer passim*. O. Šojat, »O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama s kraja osamnaestog stoljeća«, *Croatica*, I, 1970, 211—236.

¹⁹ (B. Šulek) *Šta naměravaju Iliri?* Biograd, 1844, 99.

»Puščina horvatskoga slovnstva« u kojoj je Pavao Štoos opisao Mikloušića kao »glas kričečega«, ²⁰ nije bila pustinja hrvatske inteligencije. U isto vrijeme kad se je Mikloušić žalio da su se duhovnici »kojim domorodni jezik kakti najbolje je potreban, tak najviše pri srcu ležati more« ²¹ samo u malom broju pretplatili na njegovu knjigu, mogao je Imbro Domin tiskati svoj pregled ugarskoga privatnoga prava u sedam knjiga u 1500 primjeraka. ²² Popis prenumeranata navodi duhovnike, vlasteline, županijske činovnike, fiškale i profesore. Ovomu djelu nema ni traga u knjižarskom katalogu Franje Župana iz 1844. godine koji inače navodi većinu knjiga tiskanih od vremena djelatnosti Novoselske štamparije u Zagrebu. ²³

Najveći neuspjeh na književnom polju bio je Vranićev prijevod Robinsona, ²⁴ dok su osim kajkavskih kalendara i molitvenika knjižari i knjigovesci razmjerno dobro prodavali pobožno-čudoredna djela kao prijevod »Genovefe« ili pripovijesti Lovrenčića. Kajkavski čitalac pripadao je u većini onom društvenom sloju koji se je i na njemačkom jezičnom području zadovoljavao intenzivnim čitanjem, tj. uglavnom malograđanstvu, dok su oni slojevi gradskog stanovništva i plemstva koji su se navikli na ekstenzivnu lektiru čitali njemačke i francuske knjige. Takve knjige njima je na primjer nudila Hiršfeldova zagrebačka posudbena knjižnica 1842. godine. ²⁵

Početkom narodnog preporoda 1830. godine đačka i studentska mladež »otkrila« je svoj narodni jezik — kajkavštinu. Kukuljević se je sjećao da mu je kao đaku bila poznata kajkavska knjiga; međutim, ova vrsta lektire, uglavnom pobožnog sadržaja, za njega kao srednjoškolca nije bila zanimljiva. ²⁶ Kajkavska prigodna književnost prvih godina četvrtog desetljeća XIX. stoljeća, pjesme Štoosa, Gaja, Rakovca, Vukotinića i Kundeka, pokazala je sasvim nova svojstva hrvatske kajkavske književnosti. Ovaj uspon kulminirao je 1835. godine kad je Gaj počeo izdavanje novina i »Danice« na hrvatskom kajkavskom jeziku. ²⁷

Društveni napredak pojedinaca zahtijevao je asimilaciju sa svijetom »njemačke« sredine trgovaca, finijih »njemačkih« obrtnika i »boljeg« građanstva, ili s latinizmom školovane inteligencije. Renegati su često prezirali kajkavštinu kao primitivnu, grubu. Domaće plemstvo njegovalo je inače ovaj jezik, iako je u javnom životu branilo latinštinu. Usprkos tomu, društvena baza kajkavštine bila je jača od prvog dojma »njemačkih« gradova. Trebalo bi istražiti gradske arhive da se vidi koliko ima molba, pritužbi, privatnih ugovora i sličnih spisa sastavljenih hrvatskim kajkavskim jezikom. Na primjer,

²⁰ P. Štoos, *Glasz kričečega vu puschini horvatzkoga szlovnstva*, Zagreb, 1833.

²¹ Mikloušić, *Izbor dugoványh*, str. 3.

²² Kessler, *Buchproduktion*, 374.

²³ Verlags-Bücher der Franz Suppan'schen Buchhandlung und Buchdruckerei in Agram. 1844. Usp. Kessler; *Buchproduktion*, 451 i sl.

²⁴ V. Dukat, *Robinson Crusoe* u hrvatskim prijevodima, *Nastavni vjesnik*, XI, 1903, 133—145.

²⁵ *Vollständiger Katalog der öffentlichen Leihbibliothek von Emil Hirschfeld*, Agram 1842. Usp. Kessler, *Buchproduktion*, 469 i sl. O Hirschfeldu usp. *ibid.* 449—451 i Kessler, *Lesebarrieren*, 340 (bilj. 34).

²⁶ T. Smičiklas, »Život i djela Ivana Kukuljevića«, *Rad JAZU*, CX, 1892, 112.

²⁷ Kessler: *Buchproduktion*, 406 i sl.

zagrebačka građanska četa imala je početkom XIX. stoljeća dvije kompanije, hrvatsku i njemačku. Krapina kao trgovište sklopila je 1822. godine arendalsku pogodbu s grofovima Keglevićima na hrvatskom kajkavskom jeziku. Nastava u gradskim školama vodila se je dvojezično, hrvatskokajkavski i njemački.²⁸ Županijski arhivi čuvaju iz vremena do 1848. znatan broj spisa na hrvatskom kajkavskom jeziku. Njemačka zagrebačka poštanska knjižnica za 1838. godinu sadržavala je kajkavske pjesme starom grafijom. Iste godine zagrebački biskup Haulik propovijedao je u stolnoj crkvi kajkavski, a magistrat slobodnog i kraljevskog grada Zagreba uveo je po nalogu kraljevskog komesara 1841. godine u svoj protokol »lingua nativa croatica«, tj. kajkavski književni jezik, ali već slijedećeg dana ova odredba nije bila više provedena u djelo.²⁹

1832. godine, Derkos je u svom spisu »Genius patriae« diskutirao o svim mogućnostima proširenja jezične osnove nacije. Njegov zaključak »Conjungere nos debemus cum Slavonitis i Dalmatis« postao je načelo jezične politike iliraca, iako je izbor štokavštine imao u prvom času negativne posljedice za kvalitet književnog jezika zagrebačkog kruga: »Do pada kvaliteta izraza, do jezičnog osiromašenja neminovno je moralo doći, i do toga je i došlo, ali to uopće nije bilo bitno u času kad se rješavao ozbiljni nacionalni problem: književnost u takvoj društvenoj konstelaciji nije bila umjetnost, bila je zaista samo sredstvo i propaganda.«³⁰

Glavni nosilac hrvatske kajkavske knjige bilo je duhovništvo. Nakon 1835. godine Ignac Kristijanović produžio je ovu tradiciju, i to — kako se vidi iz njegove »Danice zagrebečke« — do 1848. ne bez uspjeha. Ali istodobno mlađa generacija duhovnika oduševljena ilirizmom stvorila je popularnu prijevodnu književnost na nivou hrvatske kajkavske književnosti, ali na novom književnom jeziku. Nosioci nove »ilirske« književnosti bili su građanstvo i srednje plemstvo, dakle oni slojevi koji uglavnom nisu podržavali kajkavsku književnost.³¹ Mučni makaronizam »narodnih« konverzacija, o kojima nas obavještava Vukotinović, bio je njemačko-hrvatski.³² Književnost iliraca supstituirala je njemačku, a ne kajkavsku književnost. Kajkavština je stvarno pala na razinu dijalekta tek onda kad je izgubila mlađu inteligenciju i kad je novoštokavski književni jezik bio uveden u škole.³³ Borba iliraca za materinsku riječ morala je pobornicima kajkavštine izgledati kao prijevara, jer njima je primjenom ideje jednojezične nacije bila oduzeta »materinska« kajkavština

²⁸ E. Laszowski, *Zagrebačka građanska četa god. 1789—1812, Stari i novi Zagreb*, Zagreb, 1925, 293. B. Stojsavljević, *Gornjaci*, Zagreb, 1959, 9. Kessler, *Lesebarrieren* 326.

²⁹ M. Schlugar, *Post-Büchel*, Für das Jahr 1838. Agram (1837), 13—16. V. Deželić, *Kardinal Haulik, nadbiskup zagrebački, 1788—1869*. Zagreb, 1929, 18. *Historijski arhiv u Zagrebu. Archivum civitatis Zagrabienensis*. Protocola 1840. Nro 2739—2741 (usp. P. Suyer, »Ludevit Gaj i obnova posljednjega gradečkog magistrata g. 1847«, *Historijski zbornik*, IX, 1956, 63.

³⁰ M. Šicel, *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 1971, 251.

³¹ Kessler, *Buchproduktion*, 488—490.

³² Lj. Vukotinović, »Salon u Zagrebu«, *Danica ilirska*, VIII, 1842, str. 23 i sl.

³³ Usp. W. Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slavonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen*. (U pripremi).

u korist tuđe štokavštine. Vukotinović se je ispričavao u svojoj knjižici o pučkom školstvu da nije pisao »čistom« štokavštinom jer je htio da ga i svaki iz prostoga puka razumije.³⁴

Kajkavština je ostala u privatnoj pismenoj upotrebi, ali se sve više reducirala. Jagić se je, na primjer, sa majkom do njezine smrti dopisivao kajkavštinom.³⁵ Iz toga se vidi da je pismena upotreba kajkavštine nakon 1848. bila samo pitanje generacija. Gubitkom inteligencije kajkavska književnost bila je ograničena na polje pobožnosti i pala na istu razinu kao i pobožna književnost ugarskih Hrvata.³⁶

Nedostaje nam jedna povijesna sociolingvistika koja bi istražila društveni rasporedaj jezika u užoj Hrvatskoj u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća. Arhivska građa s ovog gledišta nije dovoljno istražena, ali se može reći da je kajkavština bila više učvršćena u gradskom društvu nego se do sada mislilo. Ilirizam nije značio »preporod hrvatske knjige« nego kraj hrvatske kajkavske književnosti u korist druge književne i jezične tradicije hrvatskoga naroda, naime novoštokavske, »ilirske«.

³⁴ Vukotinović, *Něšto o školah pučkih*, str. 3.

³⁵ A. Angyal, *Vatroslav Jagić und seine Zeit, Deutschslawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten*, Berlin, 1956, 579 i sl.

³⁶ J. v. Csaplovics, *Croaten und Wenden in Ungern*, Pressburg, 1829, Kessler; *Buchproduktion*, 487.